

STUDIJE I OGLEDI

Arhe XX, 39/2023

UDK 1(37/38)

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2023.39.185-207>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

PYR – PERZISTENTNI SUPSTRAT SVEGA

Sažetak: Autor u radu analizira Stagiraninovo viđenje Efežaninove filozofije, koja je posmatrana uglavnom kroz prizmu njegove četvorovrsne kauzalne shematike. Aristotel je snažno argumentovao i dosledno branio vlastitu tezu da je Heraklit bio tipični predstavnik jonske filozofije prirode. Ovakav svoj stav on nije zastupao na osnovu mesta rođenja ili porekla „mračnog” mislioca, nego ga je fundirao imajući primarno u vidu Efežaninovo postuliranje osnovnog bivstva. Osnivač Likeja je, nakon temeljitog proučavanja Heraklitovih fragmenata, utvrdio da je *pyr* perzistentni supstrat svega i da ona treba da bude tretirana kao *arche* i *physis* u karakterističnom jonskom smislu. Kod Heraklita je, konačno, bilo reči o jednom načelu, vatri, koje je „tvornog oblika” i koje je u Aristotelovoj tipologiji uzroka bilo svrstano u kategoriju materijalnog uzroka.

Ključne reči: Heraklit, filozof prirode, *pyr*, *arche*, *physis*, „tvorni oblik”, materijalni uzrok

Prvi istinski filozof, kako po svom dijalektičkom izričaju tako i po neuobičajenoj pojmovnoj artikulaciji, bio je Heraklit.² Ako

---

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

² Hegel (G. W. F. Hegel), koji je bio izvanredan poznavalac antičkih misaonih paradigmi, to kaže na sledeći način: „Dakle, kod Heraklita se prvi put može naći filozofska ideja u njenoj spekulativnoj formi” (“Bei ihm ist also zuerst die philosophische Idee in ihrer spekulativen Form anzutreffen”). Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd

filozofija nastaje iz sistematske i kontinuirane prakse mišljenja, sa jezikom koji treba, koliko god je moguće, da se razlikuje od poetskog i tzv. običnog govora, onda jedan od najboljih predstavnika takve tendencije u dotadašnjoj istoriji filozofije svakako jeste Heraklit.³ Da li zbog specifične pojmovne aparature ili zbog osobenog spekulativnog izraza apoftegmatičnog mislioca iz Efesa, više nego njegovi prethodnici ali i više nego njegovi presokratski potomci, Heraklitovi fragmenti bili su predmet rasprava i različitog interpretiranja u potonjoj tradiciji.⁴ Tumačenja većine od 131

1970, str. 241. Original predavanja iz *Istorije filozofije I (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie)* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/D.+Philosophie+des+Heraklit.>

³ Delovi i ovog rada objavljeni su prethodnih godina u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija. Izmene sadržinskog i stilskog karaktera vršene su radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja referentnih filozofskih termina i pojmova, kao i radi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

⁴ Heraklit kao da i nakon dva i po milenijuma opravdava epitepe koji su mu pripisani od strane Timona, *ἀνικτής* („zagonetan”, *DL,IX,6*), i u pseudoaristotelovskom spisu *O kosmosu (Περὶ κόσμου)*, ὁ σκοτεινός („onaj mračni”, 396b20). Njegove teško prozirne misli predstavljale su problem i za jednog Aristotela. Ilustracija ove tvrdnje može se pronaći u *Retorici (τέχνη ῥητορική)* 1407b16-18, gde Stagiranin, istina, navodi da je neshvatanje Efežanina rezultat tzv. spoljašnjih razloga tj. odsustva znakova interpunkcije. Dilema koja se na pomenutom mestu u *Retorici* javlja ipak nije samo formalne prirode. Tu se, naime, citira početak prvog Heraklitovog fragmenta (**DK22B1**) i postavlja pitanje da li *αἰεὶ* („uvek”) ide sa (*δεόντος* („jeste”) ili eventualno sa *ἀξύνετοι* („ne razumeju”), što u konačnom radikalno menja razumevanje dotičnog pasaja. Mesto zarez u rečenici određuje da li će *logos* biti večan, u prvoj verziji, ili je na delu večno nerazumevanje istog, u drugoj verziji. Evo, uostalom, kako glase te dve rečenice (*Rhet.1407b16-18*): „*Za ovaj logos koji jeste uvek u ljudima nema razumevanja. Nije jasno, naime, kojoj [od] [dve] [reči] [treba] [zarezm] dodati [prilog] uvek*” (“*τοῦ λόγου τοῦ δεόντος αἰεὶ ἀξύνετοι ἄνθρωποι γίνονται.*” *ἄδηλον γὰρ τὸ αἰεὶ, πρὸς ὅποτέρῳ διαστίζαι*). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989, str. 178, 1407b16-18.

sačuvanog originalnog fragmenta (po Dils-Krancovoj (H. Diels, W. Kranz) numeraciji) kreću se u tako širokim potezima da ih je praktično nemoguće sublimirati u jednom kratkom izlaganju čak ni po tipovima, a kamoli navesti sve pojedinačne pristupe.⁵ Predmet razmatranja u ovom tekstu, na sreću, neće biti analiza raznorodnog spektra postojećih komentara Heraklitovih beleški,⁶ već uglavnom

---

⁵ Mnoge napisane stranice kao da pokušavaju nadomestiti svu zgusnutost brahiološkog pristupa Efežanina, ali i kvalitativno raščlaniti smisao i značenja njegovih fragmenata. O onom jednom koje se u sebi samom razlikuje, kako bi se ukratko moglo deskribovati Heraklitovo stajalište, Lasal (F. Lassalle) je napisao knjigu *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos* (F. Duncker, Berlin 1858), koja je prilično obimna i ima skoro 1000 stranica teksta.

⁶ Visoke ocene o Efežaninovom misaonom radu iskazivali su najveći filozofi u njenoj istoriji. Nakon Hegela Niče (F. Nietzsche) o Heraklitu piše: „*On poseduje istinu, neka se točak vremena kotrlja kuda želi, no nikad neće biti kadar da umakne istini. Važno je čuti da su takvi ljudi jednom živeli*” (*„Er hat die Wahrheit: mag das Rad der Zeit rollen, wohin es will, nie wird es der Wahrheit entfliehn können. Es ist wichtig von solchen Menschen zu erfahren, daß sie einmal gelebt haben“*). Prev. B. Zec. F. Niče, *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad 1998, str. 220. Original *Filozofije u tragičkom razdoblju Grka (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen)* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG>. Hajdeger (M. Heidegger) se u svom razumevanju *logosa*, rasutom u njegovim spisima (*Bitak i vreme, Uvod u metafiziku*), kao središnjeg pojma ne samo antičke nego i celokupne zapadnoevropske filozofije, posebno osvrnuo na Heraklitov *logos*, koji je tumačio kao „zbirajuću zbranost” (*„sammelnde Gesammeltheit“*), reafirmišući tako na svoj osobeni način misao velikog Efežanina i u dvadesetom veku.

Nije, inače, jednostavno nabrojati sva značenja imenice muškog roda *λόγος* u klasičnom grčkom jeziku, kao i varijacije prevoda na moderne jezike. Jedan običan školski rečnik, *Grčko-hrvatski rječnik* (S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*, kr. hrv.-slav.-dalm.-zem. vlade, Zagreb 1910, reprint 1988, str. 569-571), sadrži, poređano u dve grupe, oko 80 mogućih značenja *logosa*. Za ovaj fundamentalni pojam Heraklitovog mišljenja važnije je znati njegova specifična značenja u Efežaninovim fragmentima, nego neselektivno nabrajati sva moguća, kako filozofska tako i nefilozofska, značenja. *Logos* u Heraklitovoj recepciji predstavlja prevashodno opšte načelo, zakon i pravilo, potom on označava umstvenu moć koja sve prožima, i konačno, on je

Aristotelov interpretacijski pristup orakulskom misliocu posmatran kroz prizmu njegove četvorovrsne kauzalne shematike.

Da bi se razmatrali segmenti iz Stagiraninovih spisa koji se tiču „filozofa prirodnjaka” (*φιλόσοφος φυσικός*, DK22A1a), a koji imaju veze sa njegovom doktrinom o uzrocima, treba najpre skicirati okvir u kome će se istraživanje kretati, koji će biti i orijentir za navođenje odgovarajućih citata. Efežaninov „metafizički sistem” karakterišu tri glavna stava:

1. *harmonia* je uvek sklad između opreka
2. „sve teče”
3. *kosmos* kao večito živa vatra⁷

Aristotel svoje opservacije o Heraklitu u *Metafizici* (*Μετὰ τὰ φυσικά*) 1062a22-23 boji kritičkim tonovima: „Ne mogu, dakle, biti istinite oprečne tvrdnje o istome”⁸ (*τὰς ἀντικειμένους ἄρα οὐκ ἐνδέχεται φάσεις ἀληθεύειν κατὰ τοῦ αὐτοῦ*). Ako bi se, drugačije rečeno, usvojila suprotna konstatacija, to bi značilo da su istina i laž jedno te isto i da sve može biti istina kao što i sve može biti zabluda.⁹ Stagiranin je kritikovanje Efežaninovih teza koje su bile u koliziji sa principom kontradikcije izložio sledećim rečima (*Met.* 1005b23-25):

*Nemoguće je, naime, da bilo ko prihvati da ista [stvar] jeste i ne jeste, kao što se nekima čini da Heraklit kaže.*¹⁰ ἀδύνατον γὰρ ὄντινῶν ταῦτὸν ὑπολαμβάνειν εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καθάπερ τινὲς οἴονται λέγειν Ἡράκλειτον.

suštastveno određenje stvari. O Efežaninovom *logosu* detaljnije videti: B. Bošnjak, *Logos i dijalektika*, Naprijed, Zagreb 1961, str. 39-101.

⁷ Konsultovati: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, pp. 435-459.

⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 393, 1062a22-23.

⁹ Slične implikacije poistovećivanja „dobra” (*ἀγαθόν*) i „zla” (*κακόν*) Aristotel nagoveštava u *Topici* (*Τοπικά*) 159b30-31 i *Fizici* (*Φυσικῆς ἀκροάσεως*) 185b20-22.

¹⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 125, 1005b23-25. Ovde se verovatno misli na sledeće Heraklitove

Premda je osporavao logičke implikacije Heraklitovog tvrđenja o jedinstvu oprečnosti, jer se naizgled dolazi u nerazrešiv sukob sa načelom protivrečnosti, Aristotel je ipak suzdržan u osudi Efežanina. Osim što oprezno registruje „kao što se nekima čini da Heraklit kaže” (*καθάπερ τινές οἴονται λέγειν Ἡράκλειτον*), on u nastavku teksta piše (*Met.1005b25-26*): „Jer nije nužno da ono što neko kaže to isto i prihvatiti”¹¹ (*οὐκ ἔστι γὰρ ἀναγκαῖον, ἃ τις λέγει, ταῦτα καὶ ὑπολαμβάνειν*). Osnivač Likeja ne govori o tome kako je profetski mislilac iz Efesa bio licemeran, kako bi se na prvi pogled moglo učiniti, već pre da on nije shvatao puno značenje reči koje je koristio ili da nije do kraja pojmiio logičke domašaje svojih tvrdnji. Dodatno pojašnjenje ovog mesta nudi se u *Met.1062a31-34*, pa i dalje sve do *Met.1062b7*, gde se saopštava da bi Heraklit kada bi bio upućen u stvar na odgovarajući način i sam uvažio načelo protivrečnosti.

Analizirajući dalje Aristotelove spise, može se videti da se u *Nikomahovoj etici* (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*) 1155b4-6 Efežaninovi stavovi navode i parafraziraju u neutralnom kontekstu, bez maločas nagoveštenih negativnih konotacija:

<p><i>Ἄ Ἡρακλῆτ [kaže] „ono što je protivno korisno [ili „spajajuće”] je” i „od različitog [nastaje] najljepša harmonia” i „sve nastaje kroz borbu”¹²</i></p>	<p><i>Καὶ Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ’ ἕρην γίνεσθαι.</i></p>
--	---

fragmente: **DK22B36**, **DK22B57** i **DK22B59**. Na sličan način Stagiranin piše i u *Met.1010a10-15*, *Met.1012a24-25*, *Met.1012a33-34*, *Met.1062a31-34*, *Met.1063b24-25*. Ima i mesta gde se ne pominje ničije ime ali se aludira na Efežanina, kao u *Met.1006b28-34*.

¹¹ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 125, 1005b25-26. Grčko *ὑπολαμβάνω*, osim „prihvatiti”, može da znači i „primiti”, „shvatiti”, „razumeti”, „misliti”, „naslućivati”.

¹² Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992, str. 157, 1155b4-6. Ovde se načelno parafraziraju najmanje tri Efežaninova fragmenta: **DK22B51**, **DK22B10** i **DK22B80**. Grčka imenica ženskog roda *ἔρις* označava „svadu”, „prepiranje”, „spor”, „pravdanje”, „neslogu”, „borbu”, „zavadu”; „nadmetanje”, „takmičenje”. Personifikovana kao *Ἐρις* ona je Aresova sestra i drugarica, i

Da Stagiraninovi spisi nude i afirmativan pristup problemu borbe i sklada kroz opreke, a ne kroz jednakost, najbolje ilustruje primer iz *Eudemove etike* (*Ἠθικά Εὐδήμεια*) 1235a25-28:

<p><i>I H[eraklit] prekopreva onoga ko je isprevaio „Da između bogova i ljudi nestane svađe”; jer [beleži] ne bi bilo harmonie bez visokog i niskog tona niti živih bića bez ženskog i muškog koji su suprotni.¹³</i></p>	<p><i>καὶ Ἡ. ἐπιτιμᾷ τῶι ποιήσαντι ὡς ἕρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο· οὐ γὰρ ἂν εἶναι ἁρμονίαν μὴ ὄντος ὀξεῆος καὶ βαρέος οὐδὲ τὰ ζῶια ἀνευ θήλειος καὶ ἀρρενος ἐναντίων ὄντων.</i></p>
--	--

Ovi navodi pokazuju da je Aristotelu bilo jasno da Efežaninov originalni doprinos filozofiji leži upravo u shvatanju jedinstva u mnoštvenosti i razlike u jedinstvu, te da je sukob oprečnosti suštinski za bivstvovanje jednog.¹⁴ Ovo je vidljivo i iz Platonovog *Sofista* (ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός) 242e, gde se za Heraklita kaže da je on „odlučnija Muza” (*συντονώτεραι ...*

---

začetnica boja i svađe. Poznata je i po tome što je na svadbi Peleja i Tetide među goste bacila jabuku sa natpisom τῆ καλλίστη.

¹³ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 148, A22. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 149, A22. Citat u fragmentu je iz Homerove *Ilijade* (*Ἰλιάς*) (XVIII, 107). Simplikije (Cat. 412, 26), nakon Homerovih stihova koji izražavaju želju da između bogova i ljudi nestane svađa, umeće i sledeće reči (prev. Ž. Kaluđerović): „Jer kaže (Heraklit, prim. Ž. K.) da će sve propasti” (*Οἰχρήσεσθαι γὰρ φησι πάντα*). Pohvale principa jedinstva oprečnosti izražene su i u parafraziranom pseudoaristotelovskom spisu *O kosmosu* 396b7-22. Videti: S. Žunjić, *Nasleđe antičke filozofije*, Dosije studio, Beograd 2020, str. 106-108.

¹⁴ Naš poznati klasičar Miroslav Marković je pronašao i sistematizovao pedeset Heraklitovih fragmenata pod naslovom „Princip jedinstva suprotnosti kao uzrok jedinstva sveta” u knjizi *Filozofija Heraklita mračnog*. Markovićev samosvojni poduhvat osobenog pristupa Efežaninovim fragmentima Barns (J. Barnes) je pohvalio rekavši da je on (prev. Ž. Kaluđerović) „znatno superiorniji u odnosu na onaj Dils-Krancov” (“it is vastly superior to that of Diels-Kranz”). J. Barnes, *The Presocratic Philosophers I*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979, p. 317.

Μουσῶν) jer, po njemu, „ono, naime, što se razdvaja uvek se spaja”¹⁵ (διαφερόμενον γὰρ ἀεὶ συμφέρεται). Efežaninov 51. fragment (DK22B51) predstavlja dobru ilustraciju navedene konstatacije:

<i>Ne shvataju kako se ono što je u sebi protivno slaže sa samim sobom; [to] [je] unazad okrenuta harmonia poput one kod luka i lire.</i> ¹⁶	<i>οὐ ξυνιαῶσιν ὅπως διαφερόμενον ἑωυτῶι ὁμολογέει· παλίντροπος ἁρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης.</i>
---	--

Artemida je bila Apolonova sestra bliznakinja koja je nosila iste oznake kao i on, luk i liru. Lira je obeležje igre žicom i njene harmonije i ona se javlja u obliku luka. Artemida je i boginja lova, na šta upućuje luk,¹⁷ ali je i zaštitnica rađanja, odnosno boginja prirode, φύσις-a, u smislu onoga što niče. Ona je tako preko strele i luka boginja smrti,¹⁸ a kao zaštitnica svega što je mlado i ne jako ona je bila i boginja života. Artemida je, preciznije rečeno, bila i boginja života i boginja smrti. Iako postoje složena i diferencirana tumačenja odnosa između luka i lire, koja su praćena i interesantnim grafičkim ilustracijama, Heraklitova namera je bila da poruči da mnoge

¹⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. Platon, *Sofist*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 2000, str. 247, 242e. Original *Sofista* (ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός) preuzet je iz: Platon, *Der Sophist* Buch I-VI, U Theaitetos · Der Sophist · Der Staatsmann Buch I-VI, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., sechster band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1977, s. 310, 242e.

¹⁶ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 154, B51 H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich · Hildesheim 1985, s. 162, B51. Uporediti: D. Furley, *The Greek cosmologists I*, Cambridge University Press, New York 2006, pp. 33-36.

¹⁷ Luk se na klasičnom grčkom jeziku kaže i βίος, dok se reč „život” razlikuje u pisanju samo u tome što se akcenat pomeri za jedan samoglasnik unapred (βίος). Verovatno i zato Heraklit u 48. fragmentu (DK22B48) beleži da je luku (βίος) ime život (βίος) dok je njegovo delo ili funkcija smrt (θάνατος).

¹⁸ Njeno ime Ἄρτεμις, u izvedenom smislu, karakteriše je kao „(onu) koja kolje” ili „medvedicu”. O nekim drugim mogućim značenjima reči *Artemis* uporediti: R. Grevs, *Grčki mitovi*, ADMIRAL BOOKS, Beograd 2012, str. 81.

naizgled nezavisne i oprečne stvari jesu jedno, i da sa druge strane, opreke koje mnogi ljudi uočavaju i u kojima i sami učestvuju stoje u krajnjoj liniji u nekoj *harmonii*¹⁹ tj. da je na delu učenje o *coincidentia oppositorum*.

Slično se može utvrditi i iz onih fragmenata u kojima se govori da (prev. Ž. Kaluđerović): „dan i noć ... jesu ... jedno” (*ἡμέραν καὶ εὐφρόνην ... ἔστι ... ἓν*) (DK22B57), da (prev. Ž. Kaluđerović): „i dobro i zlo (jedno jesu)” (*καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν [ἓν ἔστιν]*) (DK22B58), da (prev. Ž. Kaluđerović): „putanja ... koja je prava i kriva ... jedna jeste” (*γναφεῖω ... εὐθεῖα καὶ σκολιή ... μία ἔστι*) (DK22B59), da (prev. Ž. Kaluđerović): „put nagore i [put] nadole jedan je i isti” (*ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡντή*) (DK22B60), ili da (prev. Ž. Kaluđerović): „Bogu je sve lepo i dobro i pravedno, a ljudi smatraju da je jedno nepravedno a drugo pravedno” (*ταῖς μὲν θεαῖς καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια*) (DK22B102).

Ako se ostave po strani „teološke” i neke druge implikacije poslednje navedenog fragmenta, jasno je da postoji identitet oprečnih stvari između pravednog i nepravednog u njemu.²⁰ Stvar je još

¹⁹ I Filon tvrdi (*Rer. div. her.*, 43 (R.P. 34e) da se u tome sastojala osnovna Heraklitova zamisao. Osim *ἀρμονία*-e (o kojoj je bilo reči i u prethodnom autorovom članku „Ontologizacija brojeva”) i *πόλεμος* („boj”, „rat”, „bitka”, „borba”, „svađa”) jeste veoma važna reč u Efežaninovim fragmentima. Heraklit još uvek ne zna za apstrakciju kao što je „suprotnost”, koja je verovatno Aristotelova inovacija, pošto njegovo kazivanje nije u toj meri konceptualno, već je i dalje metaforično i slikovito. Tako da sukob i jedinstvo oprečnosti izražava plastično, rečima poput „rat”, „kralj”, „borba” i slično. Konsultovati: DK22B53, DK22B80.

²⁰ Po Barnsu ovaj fragment (DK22B102) nije ilustracija Heraklitove teze o jedinstvu oprečnosti. On ne pokazuje da su pravedno i nepravedno jedno te isto, nego nasuprot tome potvrđuje da ništa nije nepravedno. Uprkos običnim ljudskim sudovima, sve što se dešava je iz vizure boga, pa prema tome i u zbilji, pravedno i dobro. Konačno, zaključuje Barns, ako „sve nastaje kroz borbu” (*γινόμενα πάντα κατ’ ἔριν*), a „pravda je borba” (*καὶ δίκην ἔριν*) (DK22B80), lako je utvrditi da je sve pravedno, i da je ovaj svet, lajbnicovski rečeno, najbolji od svih svetova. J. Barnes, *The Presocratic*

vidljivija iz obuhvatnosti 67. fragmenta (DK22B67) u kome se uočava da je bog: dan-noć, zima-letno, rat-mir i sitost-glad (*ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρους, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός*). Iz ovog pasaža može se zaključiti ne samo da su opreke jednog roda identifikovane jedna sa drugom, već da i celina disparatnih fenomena pokazuje, kada se razmisli, svoju intrinzičnu povezanost i jedinstvo. Zbog toga Efežanin u 50. fragmentu (DK22B50) i može da uputi da nije nužno poslušati njega već *logos*,²¹ i da je „mudro složiti se da je sve jedno” tj. da postoji ontološko jedinstvo svega jer *ἔν πάντα εἶναι*.²²

Za „jonsku Muzu” (*Ἰάδεις ... Μοῦσαι*) (*Soph.242d*) jedno i postoji samo u „svađi” opreka jer je ta „borba” i „napetost” bitna za jedinstvo jednog i ona, štaviše, predstavlja najvišu pravdu. Pravi sklad odnosno *harmonia* jedino je i moguća između onoga što je različito i suprotstavljeno. I u *physisu*, uostalom, sklad se postiže između oprečnih stvari a ne između sličnih, pošto jedinstvo doista i može proizaći iz oprečnih spojeva, dok iz sličnog u idealnom slučaju proizilazi nekakav kontinuitet.

Osnov Efežaninovog sukoba sa prethodnicima i savremenima, ako se stavi u drugi plan teza o njegovoj mizantropskoj prirodi (*μισανθρωπίας*, *DL,IX,3*), verovatno leži u neslaganju sa stavom drugih mislilaca o egzistenciji univerzuma u

---

Philosophers I, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979, pp. 131-132.

²¹ Uporediti: E. L. Minar, Jr., "The Logos of Heraclitus", pp. 323-341, u: *Classical Philology*, Vol. 34, No. 4. (Oct., 1939).

²² Ovaj „identitet” opreka kod Heraklita nije jednodimenzionalan, nego se može distingvirati u najmanje četiri varijacije. To je, najpre, recipročna sukcesivnost i promena kvaliteta ili stvari koji su oprečne strane istog kontinuuma. Potom, to je relativnost opreka spram onoga ko je „subjekt” događaja (o čemu piše i Aristotel u *EN1175a5-9*). Treće, to je međusobna zavisnost opreka u domenu vrednovanja. I u četvrtom smislu, postoje opreke koje su samo različiti aspekti iste stvari, što Efežanina približava kasnijoj distinkciji perzistentnog supstrata i onoga što se menja.

uslovima potpune harmoničnosti. Najbolje stanje, po Pitagori,²³ jeste ono u kome su oprečni kvaliteti toliko izmešani, uz puno poštovanje zakona proporcije, da su njihovi opoziti neutralizovani do mere da proizvode eufoniju u muzici, zdravlje u telu i *kosmos* tj. red i lepotu u univerzumu kao celini. Ovo stanje mira između opreka koje su do tada bile u ratu, uspostavljeno je nametanjem granica (*peras*) neuređenom neograničenom (*apeiron*), te su pitagorejci ovakvo stanje nazivali dobrim, a njihove opreke, svađu, bolest i borbu, zlim.

Mudrac „koji plače” (*Ηρακλείτωι μὲν δάκρυα*) (DK68A21) je, dakako, odbijao ovakve i slične postulate koji su mu delovali kao pokazatelj nečije malodušnosti i plašljivosti. Kako Aetije prenosi (DK22A6), Efežanin je iz svega uklanjao mirovanje i stajanje, jer je to bilo svojstvo mrtvacu.²⁴ On je kretanje pridodavao svim stvarima, i to večno kretanje večnim stvarima a prolazno kretanje prolaznim stvarima. Ako uopšte i postoji perfektno napravljena mešavina sa adekvatnom proporcijom delova koji je čine, to je jedino stoga što su opreke koje su u sukobu dostigle stadijum ujednačenosti u napetosti ili balans u moći, toliko da ni jedna ne može da dominira nad drugom, pa postoji svojevrsna ravnoteža moći. Ako i ima *harmonie* to je onda

²³ Detaljnije o misliocu sa Samosa videti u pominjanom autorovom članku: Ž. Kaluđerović, „Ontologizacija brojeva”, u: *ARHE*, god. XIX, br. 37, Novi Sad 2022, str. 221-244.

²⁴ Nasuprot ovakvom stavu Heraklita u čuvenoj desetočlanoj tabeli opreka (prev. Ž. Kaluđerović: „*Ograničeno i neograničeno, neparno i parno, jedno i mnoštvo, desno i levo, muško i žensko, mirujuće i krećuće, pravo i iskrivljeno, svetlo i tama, dobro i zlo, kvadrat(no) i pravougaon(o)ik*” (*πέρας και άπειρον, περιπτόν και άρτιον, έν και πλήθος, δεξιόν και άριστερόν, άρρέν και θήλυ, ήρεμοῦν και κινούμενον, εύδύ και καμπύλον, φώς και σκότος, άγαθόν και κακόν, τετράγωνον και έτερόμηκες*) (Met.986a23-26), „mirujuće” (*ήρεμοῦν*) se nalazi na „dobar” strani zajedno sa ograničenim, neparnim, jednim, desnim, muškim, pravim, svetlom, dobrim i kvadrat(nim)om. O Alkmeonu iz Krotona, sa kojim se ova tabela u izvesnom smislu dovodi u relaciju, konsultovati koautorski rad: Ž. Kaluđerović, Z. Kaluđerović Mijartović, O. Jašić, "The Words and Influence of a "Medical Writer" and Philosopher of Croton", u *stampi*.

jedino moguće u situaciji koja je navedena u 51. fragmentu (DK22B51), kao sklad između luka i lire.²⁵

U dve čuvene reči *πάντα ῥεῖ* („sve teče”) koje se pripisuju Heraklitu, iako se u tom obliku nigde u sačuvanim fragmentima ne nalaze, sažet je metafizički doprinos čitave starije jonske filozofije prirode u svoju najopštiju formu. Tzv. „rečni” fragmenti (DK22B12,²⁶ DK22B91²⁷), prema platonovskoj interpretaciji koja je potom prihvaćena i proširena od Aristotela, Teofrasta i doksografa, izrečeni su od strane „mračnog” Efežanina da naglase apsolutni kontinuitet promene u svemu tj. da je sve u stalnom toku. Verovatno je na osnovu Platonovih reči iz *Kratila* (ΚΡΑΤΥΛΟΣ [ἡ̄ περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος]) 402a, koje govore o tome da je Heraklit negde rekao da sve prolazi i da ništa ne traje, i izvučen potonji Aristotelov zaključak (*Phys.*253b9-11):

²⁵ Ova kratka komparacija trebalo je da pokaže kako iste reči po morfologiji ne moraju da imaju i istu semantičku pozadinu. I Pitagora i Heraklit su, konkretno, smatrali *harmoniu* jednim od najvažnijih pojmova u vlastitom misaonom diskursu, ali kada se došlo do ravni eksplikacije šta se pod *harmoniom* podrazumeva tada se uočava razlika između stavova dvojice filozofa. Uporediti: B. Snel, *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*, Karpos, Loznica 2014, str. 257-260.

²⁶ Deo Heraklitovog 12. fragmenta (DK22B12) glasi: „*Onima koji ulaze u iste reke [stalno] druge i druge vode pritiču, a i duše se iz onog vlažnog isparuju (?)*” (ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται (?)). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 150, B12. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 154, B12.

²⁷ Na početku ovog fragmenta (DK22B91) beleži se: „*Po Heraklitu, naime, u jednu istu reku ne može se dvarput ući*” (ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ καθ' Ἡράκλειτον). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 157, B91. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 171, B91.

*A neki štaviše kažu kako se ne samo jedna bića kreću a druga ne, nego da se kreću sva i uvek, ali da je to sakriveno našem opažanju.*²⁸

καὶ φασὶ τινες κινεῖσθαι τῶν ὄντων οὐ τὰ μὲν τὰ δ' οὐ, ἀλλὰ πάντα καὶ αἰεὶ, ἀλλὰ λανθάνειν τοῦτο τὴν ἡμετέραν αἴσθησιν.

Stagiratin ovde samo pojašnjava i eksplicira ono što je kod njegovog atinskog učitelja, premda implicitno, već sadržano. Reč je o tome da mnoge stvari, i one koje se čine potpuno postojanim, bivaju podvrgnute nevidljivim odnosno neopaženim promenama. Druga je stvar da li je Platonovo viđenje Heraklita autentično, ili je reč o nekoj vrsti preterivanja i iskrivljavanja Efežaninovog nesumnjivog naglašavanja promene. Da je možda u pitanju ovo poslednje govore barem dva mesta iz *Metafizike*. Na prvom (*Met.*1010a13-15) Aristotel tvrdi da je Kratil kritikovao Heraklitovu izjavu da se ne može dvaput stati u istu reku, dodajući sam da se to ne može učiniti ni jednom. Na drugom mestu (*Met.*987a32-987b1) kaže se da je Platon upoznao Kratila još u svojoj mladosti, pa je sasvim moguće da je pod njegovim uticajem i prihvatio modifikovanu verziju Heraklitovog učenja. Razlika između dve doktrine može se i ovako izložiti: u Kratillovoj verziji reč je o tome da „sve teče u svakom pogledu”, što je svojevrsna „jeres” Heraklitove izvorne doktrine da „sve teče u nekom pogledu”.²⁹

²⁸ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 313, 253b9-11. Iako se ne pominje nijedno ime već „neki” (τινες), ovde je gotovo izvesno reč o Efežaninu. Heraklitovo učenje o toku čulnog sveta spomenuto je još na nekoliko mesta kod Aristotela, na primer u *Met.*1063a22, *Met.*1063a33-36; *Cael.*29829-30.

²⁹ Za razliku od prenaplašavanja ovog, ako se tako može nazvati, „dinamičkog” momenta u tumačenju Heraklita, koje se najčešće pripisuje Platonu, Bošnjak otkriva kod Hajdegera suprotnu tendenciju. On smatra da u Hajdegerovoj interpretaciji Efežanina predominantnu ulogu ima „statički” momenat, i to izražava sledećim rečima: „Skupljanje je prema tome samo dio procesa, jedna njegova strana. Za cjelinu je potreban i suprotni dio, to jest razasipanje. ... Zato se Heideggerova teza o logosu kao skupljanju ne može primijeniti na Heraklita, jer skupljanje, koje je samo dio suprotnosti, ne može imati primat nad drugim dijelom. ... Naglašavanjem samo skupljanja mijenja se odnos suprotnosti i opća dinamičnost dobiva pretežno

Pored naglašavanja promene³⁰ u Efežaninovim fragmentima, postoji još jedan momenat koji treba napomenuti. Da je on rekao samo nešto poput „sve teče”, to ne bi bilo ništa više do skoro trivijalna konstatacija neupitna za svakog grčkog filozofa i građanina, barem do pojave Parmenida i elejske škole.³¹ Ono po čemu Heraklit jeste jonski mislilac, ako se sledi Aristotelov trag, prvenstveno je zbog uvođenja osnovnog bivstva svega koje je on imenovao kao „vatra” (πῦρ).³²

Kod istoričara filozofije nema saglasnosti o tome kako je Heraklit u svojim „vatrenim” fragmentima (DK22B30,³³ DK22B31,³⁴

---

svrhu statičnosti, *a to bi bilo prije u vezi s Parmenidom nego s Heraklitom*”.

B. Bošnjak, *Logos i dijalektika*, Naprijed, Zagreb 1961, str. 64-65.

³⁰ Vlastos (G. Vlastos) kaže da Heraklit zamenjuje Anaksimandrov ekvilibrijum elemenata sa ekvilibrijumom procesa promene. G. Vlastos, "On Heraclitus" p. 420, u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970. Breker (W. Bröcker) smatra da se u Efežaninovom 126. fragmentu (DK22B126) (prev. Ž. Kaluđerović: „Hladne [stvari] se tople, tople se hlade, vlažne se suše, suve se vlaže” (τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται) očuvao izgubljeni početak Anaksimandrove izreke (DK12B1) (prev. Ž. Kaluđerović: „Iz čega, dakle, bića nastaju u to i propadaju” (ἐξ ὧν δὲ ἢ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐδοῖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι). W. Bröcker, "Heraklit zitiert Anaximander", s. 382-384, u: *Hermes*, 84 Bd., H. 3, 1956. Repr. u: H. G. Gadamer (hrsg.), *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968: s. 209-213.

³¹ O kojima će biti više govora već od narednog autorovog priloga o Ksenofanu iz Kolofona.

³² Imenica srednjeg roda πῦρ (πυρός) prevodi se kao „oganj”, „požar”, „vatra”. Uporediti: I. Mikecin, *Heraklit*, Matica hrvatska, Zagreb 2013, str. 96-122.

³³ Trideseti fragment je, kako tvrdi Kirk (G. S. Kirk), od strane Heraklita izrečen i razmatran kao posebno važan (DK22B30): „Ovaj kosmos, isti za sve, niti je ko od bogova niti je ko od ljudi (s)tvorio, nego je uvek bio, jeste i [uvek] će biti večno živa vatra, koja se s merom pali i s merom gasi” (κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ’ ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 152, B30. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 157-158, B30. Marković kaže da je u 30. fragmentu (DK22B30) (u njegovoj numeraciji to je 51. fragment) sadržano jezgro Efežaninove fizike. Trajnost ovoga sveta

DK22B90³⁵) tretirao ovu podležeću (s)tvar. Spektar tumačenja kreće se od potpunog prihvatanja vatre kao načela u miletskom smislu reči (Barns), preko izražene nedoumice može li se ona na taj način razumeti (Jeger (W. Jaeger)), pa sve do tvrdnje da je Efežaninova vatra jedva nešto više od čulne manifestacije konstantnog toka i odbijanja njenog povezivanja sa vodom ili vazduhom prethodnika (Černis (H. Cherniss), Kirk, Raven (J. E. Raven)). Vatra je, dalje, po Hajdegeru, bila samo još jedan oblik u kome se pokazuje bitak bića, dok je Gatri (W. K. C. Guthrie) smatrao da je treba poistovetiti sa *logosom*, ili je, na tragu stoika³⁶ i Hipolita,³⁷ nazvati onim što je

---

osigurana je činjenicom da ono što mu podleži jeste večita, božanska vatra; zatim, raznolikost istog tog sveta posledica je neprestanih kvalitativnih promena osnovnog bivstva tj. vatre; i, treće, tokom svake kvalitativne promene vatra mora da se pokorava principu određene mere ili konstantnog *quantuma* te promene. Tri osnovna principa Heraklitove fizike, stoga, su: „*Vatra, kvalitativna promena, konstantna mera te promene*”. M. Marković, *Filozofija Heraklita mračnog*, Nolit, Beograd 1983, str. 126.

³⁴ Deo 31. fragmenta (**DK22B31**) izložen je ovako: „*Promene vatre: prvo more, a od mora pola zemlja, a pola užareni vazduh [ili „vatreni dah”] (πρῆστῆρ)*” (πρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρῆστῆρ). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 152, B31. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 158, B31. O nekim drugim dimenzijama ovog fragmenta videti u poglavlju „Pravda kao univerzalna kosmička sila” autorove knjige *Dike i dikaiosyne*. Ž. Kaluđerović, *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje 2015, str. 155-166.

³⁵ Ceo ovaj treći „vatreni” fragment glasi (**DK22B90**): „*Sve se razmenjuje za vatru i vatra za sve, kao što se zlato [razmenjuje] za stvari i stvari za zlato*” (πρὸς τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 157, B90. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 171, B90.

³⁶ Stoici su usvajali ali, na žalost, i modifikovali i „prilagođavali” vlastitim potrebama određene Heraklitove stavove i ideje, pa prilikom kasnijeg rekonstruisanja fragmenata postoji opasnost od stoičkih nanosa na onome što se smatra izvornom Efežaninovom misli.

³⁷ Hipolitovo delo *Pobijanje svih jeresi* ([*Φιλοσοφούμενα ἢ*] κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος) predstavlja jedan od najrelevantnijih doksografskih izvora za Heraklita. Pavlović piše da je Hipolit doslovno citirao oko sedamnaest

odgovorno za upravljanje celim svetom. Komentatori se spore i oko toga da li je Heraklit zastupao učenje o sveopštem požaru (*ἐκπύρωσις*),³⁸ po kome se čitav svet vraća arhetipskoj vatri iz koje je i nastao, ili ne. Postoje i dileme, konačno, da li je Efežanin fizikalni oblik vlastitog principa uopšte izrazio kao vatru, ili pak kao neko isparavanje, odnosno vreme.³⁹

Ako je u Aristotelovo doba i postojala tolika disperzivnost stavova o Heraklitovim fragmentima, on sam, čini se, nije imao mnogo dilema. Da je vatra perzistentni supstrat svega pokazuje se na nekoliko mesta u Stagiraninim spisima.⁴⁰ U *Metafizici* 984a7-8, nakon što navede da Anaksimenes i Diogen postavljaju vazduh kao da je raniji od vode i kao najviše načelo od jednostavnih tela, on dodaje:

Ἡ Ἥπας iz *Metaponta* i *Heraklīt* iz *Ἰππασος* δὲ πῦρ ὁ *Μεταποντῆνος* καὶ *Ἐφέσιος* ὁ *Ἡράκλειτος* ὁ *Ἐφέσιος*.
*Efesa [govore] to o vatri.*⁴¹

U svojevrsnom pregledu poglavlja 3, 4 i 5 prve knjige *Metafizike*, Stagiranin u *Met.*987a4-7 kaže da se preuzelo:

Efežaninovih fragmenata, i da „*mnogi od tih aforizama ne mogu se naći ni na jednom drugom mestu*”. B. Pavlović, *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 35.

³⁸ Upaređiti: A. Finkelberg, "On Cosmogony and Ecpyrosis in Heraclitus", pp. 195-222, u: *The American Journal of Philology*, Vol. 119, No. 2, (Summer, 1998).

³⁹ Možda čak i kao vazduh, kako prenosi Sekst Empirik u *Adv. math.* IX360, X233.

⁴⁰ Slično o Heraklitu kao o jonskom misliocu u pravom smislu reči piše Aristotel i u *Met.*1067a4-5; *Phys.*205a3-4; *Cael.*298b29-33, i na drugim mestima.

⁴¹ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 12, 984a7-8. O pitagorejcu Hipasu ne zna se mnogo, osim što se u paru sa Heraklitom navodi kao zagovornik teze o vatri kao *arche*-u (o čemu svedoče i fragmenti **DK**18.7 i **DK**18.8). Kod Dilsa (**DK**18.1a) se može pronaći i mišljenje iz vizantijskog leksikona *Suida* da je Heraklit bio Hipasov učenik. Ros (W. D. Ross) naprotiv tvrdi da je Hipas, po svoj prilici, živeo nešto posle Heraklita i da je vlastiti sistem oblikovao tako što je fuzionisao pitagorejske i heraklitovske elemente. W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford 1997, p. 130.

Od prvih [mudrih] [ljudi] telesno načelo (jer voda i vatra i slično su tela), i to od nekih jedno a od drugih više telesnih načela, ali i jedni i drugi ih postavljaju kao da su tvarnog oblika.⁴²

παρὰ μὲν τῶν πρώτων σωματικὴν τε τὴν ἀρχὴν (ὑδὼρ γὰρ καὶ πῦρ καὶ τὰ τοιαῦτα σώματά ἐστιν), καὶ τῶν μὲν μίαν τῶν δὲ πλείους ἀρχὰς τὰς σωματικὰς, ἀμφοτέρων μέντοι ταύτας ὡς ἐν ὕλης εἶδει τιθέντων.

Ako se zanemari pomalo konfuzna konstrukcija teksta u originalu, i pažnja se usredsredi na ono što je primarno u ovom istraživanju, može se zaključiti sledeće: to što se u *Met.*987a5 spominje vatra (πῦρ), kao i to što u *Met.*987a7 piše da su ova načela „tvarnog oblika” (ἐν ὕλης εἶδει), ukazuje da se ovde aludira na Heraklita (i Hipasa) koji je, kao što je maločas pokazano, postavio vatru kao materijalni uzrok. Onaj deo rečenice u *Met.*987a5 koji glasi: „i to od nekih jedno” (καὶ τῶν μὲν μίαν), dodatno učvršćuje konstataciju da je Efežanin bio među onim filozofima koji su „baratali” samo sa jednim uzrokom.⁴³

Iz spisa *O nebu* (*Περὶ οὐρανοῦ*) (298b29-33) verovatno je najuočljivije da je za Aristotela Heraklit samo jedan iz plejade jonskih mislilaca:

⁴² Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 21, 987a4-7.

⁴³ Stagiranin u *Met.*983b6-8 piše sledeće: „Dakle, od prvih filozofa većina je smatrala da [načela] [koja] [su] tvarnog oblika jesu jedina načela svega” (τῶν δὴ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνας ἀρχὰς εἶναι πάντων). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 10, 983b6-8. Pošto se u ovom pasusu govori o „prvim filozofima” (πρώτων φιλοσοφησάντων) koji su smatrali da postoji samo jedno načelo svega, i da je to jedno načelo „tvarnog oblika” (ἐν ὕλης εἶδει), onda se ovakva konstatacija može odnositi samo na prve Jonjane, Talesa, Anaksimandra, Anaksimena i Heraklita. Bez obzira, dakle, da li je u pitanju voda, *apeiron*, vazduh ili vatra, uvek je reč o jednom uzroku i uvek o materijalnom uzroku. Aristotel je materijalni uzrok kod jonskih filozofa prirode obeležio na dva načina: 1. Kao ono „od čega” (ἐξ οὗ) sve nastaje i „u šta” (εἰς ὃ) sve propada, i 2. Kao ono koje je podležće (ὑποκείμενον) promenama svojstava, koje samo ne nastaje niti propada, koje je postojano bivstvo (τῆς ... οὐσίας ὑπομενούσης). Videti: Ž. Kaluđerović, „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020, str. 226-227.

Neki, zatim, smatraju da sve nastaje i teče, da ništa nije postojano već da samo nešto jedno prebiva, iz čega se sve to po prirodi preuobličava; čini se da baš to hoće da kažu i mnogi drugi, ali i Heraklit iz Efesa.⁴⁴

οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαι τέ φασι καὶ ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐθέν, ἐν δὲ τι μόνον ὑπομένειν, ἐξ οὗ ταῦτα πάντα μετασχηματίζεσθαι πέφυκεν· ὅπερ εἰκόασι βούλεσθαι λέγειν ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος.

Srodan vokabular zadržan je i u kasnijoj doksografskoj tradiciji gde je *pyr* takođe tretirana kao *arche* i *physis* u miletskom smislu reči. Transparentno to sugerišu Teofrastovi zapisi koje prenosi Simplikije (DK22A5):

Hipar iz Metaponta i H[eraklit] iz Efesa su [zadržali] jedno i pokrenuto i ograničeno, ali su vatru učinili načelom, i iz vatre tvore bića zgušnjavanjem i razređivanjem i rastavljaju ih ponovo u vatru, jer je ona jedina podležeca priroda; H[eraklit] naime kaže da je sve zamena za vatru.⁴⁵

Ἱππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡ. ὁ Ἐφέσιος ἐν καὶ οὗτοι καὶ κινούμενον καὶ πεπερασμένον, ἄλλα πῦρ ἐποίησαν τὴν ἀρχήν, καὶ ἐκ πυρὸς ποιοῦσι τὰ ὄντα πυκνώσει καὶ μανώσει καὶ διαλύουσι πάλιν εἰς πῦρ, ὡς ταύτης μιᾶς οὐσῆς φύσεως τῆς ὑποκειμένης· πυρὸς γὰρ ἀμοιβῆν εἶναι φησιν Ἡ. πάντα.

⁴⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O nebu*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009, str. 175, 298b29-33. Bliskost Heraklita i njegovih miletskih preteča Aristotel je naglasio i rečima pri kraju ovog pasusa „i mnogi drugi” (ἄλλοι τε πολλοί). Gatri pak smatra da je Stagiraninova tvrdnja o tome da je Efežaninov sistem u suštini miletskog tipa, pretpostavka koja je pogrešno postulirana. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, p. 451.

⁴⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 142 i 143, A5. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich. Hildesheim 1985, s. 145, A5. Poslednja rečenica parafraza je dela citiranog 90. fragmenta (DK22B90).

Moguće je da je Stagiranin pripisivao Heraklitu, već pomenuto, učenje o sveopštem požaru ili *ekpyrosis*,⁴⁶ koje je onda samo još jedna potvrda o načelnom karakteru vatre kod Efežanina (*Phys.*205a3-4):

Καὸ ἄλλο Ἡρακλῆϊτὶς λέγει ὅτι ἅπαντα ἑστὶν ἕν· ὡς περὶ Ἡράκλειτος φησὶν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ.⁴⁷

Treba razmotriti, na koncu, i ono stanovište koje, Hegelovim rečima, za „realan oblik njegovog (Heraklitovog, prim. Ž. K.) principa” (“reale Gestalt seines Prinzips”)⁴⁸ postavlja „isparavanje” (*ἀναθυμίασις*), a ne, kao što je to uobičajeno, „vatra” (*πῦρ*). Određeno utemeljenje ovakve teze moguće je pronaći u pasusu iz Aristotelovog spisa *O duši* (*Περὶ ψυχῆς*) (405a25-29):

Ἡ Ἡρακλῆϊτὶς λέγει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἕν· ὡς περὶ Ἡράκλειτος φησὶν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ. Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἕν· ὡς περὶ Ἡράκλειτος φησὶν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ. Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἕν· ὡς περὶ Ἡράκλειτος φησὶν ἅπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ.⁴⁹

⁴⁶ Drugačije stanovište iznosi Burnet (J. Burnet) u svojoj knjizi. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962, pp. 157-163.

⁴⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 105, 205a3-4. Stagiranin je verovatno mislio na sledeće fragmente: **DK22B30**, **DK22B31**, **DK22B63**, **DK22B64**, **DK22B65**, **DK22B66** i **DK22B90**. Slično Aristotel piše i u *Met.*1067a4-5, kao i Simplikije u *De cael.*94,4 (**DK22A10**).

⁴⁸ Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd 1970, str. 248. Original predavanja iz *Istorije filozofije I* (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*) preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/D.+Philosophie+des+Heraklit/2.+Die+Weise+der+Realit%C3%A4t>.

⁴⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O duši*, u: *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012, str. 23-24, 405a25-29. Ovaj segment iz dela *Περὶ ψυχῆς* parafraza je već delimično navođenog 12. fragmenta (**DK22B12**). Konsultovati: U. M. Hejstad, *Kulturna istorija duše*, Karpos, Loznica 2018, str. 36-39.

Da između dva pojma „isparavanje” i „vatra” ne postoji nepremostivi jaz, kako se u prvi mah čini, postaje jasno kada se podseti kako Stagiranin razmatra prvopomenuti pojam. U svojoj *Meteorologici* (*Μετεωρολογικά*) on beleži da postoje dva načina ili dve vrste isparavanja. Jedno je toplo, suvo (*Meteor.*340b27-28) i „puno dima” (*Meteor.*360a10-13), koje nastaje kada se zemlja zagreva od strane sunca (*Meteor.*341b6-7). Drugo isparavanje je hladno, vlažno (*Meteor.*357b24-26) i „puno pare” (*Meteor.*360a9-10), koje nastaje iz vode (*Meteor.*346b32). Prvo isparavanje je, dakle, „vruće”, ono nastaje „zagrevanjem” i „puno je dima”.

U *Meteor.*360a13 upotrebljava se grčki izraz *πνεῦμα*, koji možda i najadekvatnije odražava vezu koja postoji između naših reči „isparavanje” i „vatra”. Ova imenica srednjeg roda, između ostalog, znači „vreli dah”, „ognjena para”, čak i „plamen”,⁵⁰ što daje za pravo da se ovom tipu isparavanja pripiše atribut „vatreno” i da se poveruje da je na njega Aristotel mislio u *De an.*405a26.⁵¹

U zaključku treba reći da se praktično svaka tema vezana za Heraklita koja je dotaknuta u ovom članku može, sledeći Aristotelov pristup, konsekventno i dosledno objasniti.⁵² Pri tom se, dakako, mora uzimati u obzir centralna teza da su prirodne promene svih vrsta umerene i izbalansirane, a da je uzrok ove ravnoteže vatra, koja je zajednički konstituent svih stvari, njihov materijalni i jedini uzrok.

LITERATURA

Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.

⁵⁰ *Pneuma* je i „dah”, „miris”, „vazдушna struja”, „vetar”, „gas”, „udahnuti vazduh”; „dah života”, „mišljenje”, „duh”. Videti: H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 1424.

⁵¹ Uostalom, nešto ranije (*De an.*405a4-5) Stagiranin i kaže da se „nekima” (*τισι*) učinilo da je duša vatra, misleći na Efežanina. Konsultovati: B. Митевски, *Душата и духовниот живот во антиката и раното средновековие*, Матица македонска, Скопје 2012, стр. 33-40.

⁵² Tako da se, recimo, na osnovu 67. fragmenta (**DK**22B67) može dovesti u vezu čak i bog i vatra.

- Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992.
- Aristotel, *O duši*, u: *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
- Aristotel, *O nebu*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
- Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989.
- Aristotel, *Topika. Sofistička opovrgavanja*, PAIDEIA, Beograd 2008.
- Aristotle, *Eudemian Ethics*, u: J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle II*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Aristotle, *Meteorology*, u: J. Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle I*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
- Barnes, J., *The Presocratic Philosophers I*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979.
- Bošnjak, B., *Logos i dijalektika*, Naprijed, Zagreb 1961.
- Bröcker, W., "Heraklit zitiert Anaximander", u: *Hermes*, 84 Bd., H. 3, 1956. Repr. u: H. G. Gadamer (hrsg.), *Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1968.
- Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Ἐμπειρικός, Σ. ΠΙΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥΣ.*
- Internet adresa: <https://archive.org/details/sextusempiricus01bekkgoog/page/638/mode/2up>.
- Finkelberg, A., "On Cosmogony and Ecpyrosis in Heraclitus", u: *The American Journal of Philology*, Vol. 119, No. 2, (Summer, 1998).
- Fränkel, H., "A Thought Pattern in Heraclitus", u: *The American Journal of Philology*, Vol. 59, No. 3. (1938).
- Furley, D., *The Greek cosmologists I*, Cambridge University Press, New York 2006.
- Grevs, R., *Grčki mitovi*, ADMIRAL BOOKS, Beograd 2012.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962.

- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975. Original *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* preuzet je sa Internet adrese:
<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie>.
- Hejstad, U. M., *Kulturna istorija duše*, Karpos, Loznica 2018.
- Heraklit, *Fragmenti*, Moderna, Beograd 1990.
- Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967.
- Kaluđerović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje 2015.
- Kaluđerović, Ž., „Ontologizacija brojeva”, u: *ARHE*, god. XIX, br. 37, Novi Sad 2022.
- Kaluđerović, Ž., „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020.
- Kirk, G. S., *Heraclitus: The Cosmic Fragments*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973. Original *Bíoi kai gnōμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html>.
- Lassalle, F., *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, F. Duncker, Berlin 1858.
- Liddel, H. G., Scott, R., Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Marković, M., *Filozofija Heraklita mračnog*, Nolit, Beograd 1983.
- Mikecin, I., *Heraklit*, Matica hrvatska, Zagreb 2013.
- Minar, Jr. E. L., "The Logos of Heraclitus", u: *Classical Philology*, Vol. 34, No. 4. (Oct., 1939).
- Митевски, В., *Душата и духовниот живот во антиката и раното средновековие*, Матица македонска, Скопје 2012.
- Niče, F., *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad 1998. Original *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG>.
- Pavlović, B., *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997.

- Platon, *Kratil*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 2000.
- Platon, *Sofist*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 2000.
Original ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός preuzet je iz: Platon, *Der Sophist* Buch I-VI, U Theaitetos · Der Sophist · Der Staatsmann Buch I-VI, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., sechster band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1977.
- Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Senc, S., *Grčko-hrvatski rječnik*, kr. hrv.-slav.-dalm-zem.vla., Zagreb 1910, repr. 1988.
- Snel, B., *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*, Karpos, Loznica 2014.
- Vlastos, G., "On Heraclitus", u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970.
- Žunjić, S., *Nasleđe antičke filozofije*, Dosijs studio, Beograd 2020.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

PYR – A PERSISTENT SUBSTRATE OF EVERYTHING

Abstract: In this paper, the author analyses Stagirite's view of Ephesian's philosophy, which is largely viewed through the prism of his quadruple causal scheme. Aristotle strongly argued and consistently defended his thesis that Heraclitus was a typical representative of the Ionian philosophy of nature. He did not advocate this position based on the place of birth or origin of "the Dark" thinker, but he founded it primarily with the Ephesian's postulation of the primary essence in mind. The founder of the Lyceum, after thoroughly studying Heraclitus' fragments, concluded that *pyr* is a persistent substrate of everything and that it should be treated as *arche* and *physis* in the classical Ionian sense. Ephesian, finally, determined a single principle, fire, which is "of the nature of matter" and which, in Aristotle's typology of causes, was categorized as a material cause.

Keywords: Heraclitus, philosopher of nature, *pyr*, *arche*, *physis*, "of the nature of matter", material cause

Primljeno: 2.2.2023.

Prihvaćeno: 26.3.2023.

